

Anmeldelser.

Sønderjyllands Historie. Fremstillet for det danske Folk (Kbh. 1930-42), I-V.

I fem store, statelige bind foreligger nu »Sønderjyllands Historie«, redigeret af Vilh. la Cour, Knud Fabricius, Holger Hjelholt og Hans Lund. Hermed er et stort og skelsættende arbejde i udforskningen af grænselandets historie afsluttet, og danskerne har høstet den ære at komme først i kapløbet om at give en omfattende og velfunderet skildring af det gamle hertugdømmes historiske udvikling. Tilvejebringelsen af dette værk er en bedrift, der baade tjener medarbejdere og redaktører til den største ære.

Det er første gang, det er lykkedes at føre en omfattende behandling af Sønderjyllands historie til en lykkelig ende. Adskillige tilløb er tidligere gjort, men det blev ved tilløbene. De store historiske begivenheder har givet stærke impulser til forskerne baade paa dansk og slesvig-holstensk side. Under indtryk af slesvig-holstenernes nederlag i 1850 tog Georg Waitz opgaven op med værket »*Schleswig-Holsteins Geschichte in drei Büchern*«; der kom imidlertid kun de to bind, og fremstillingen standser ved aar 1658.

Danmarks nederlag i 1864 indviede A. D. Jørgensen til gerningen som historiker; han samlede gennem mange aar materiale til en Sønderjyllands historie, men naaede aldrig at virkeliggøre denne plan; meget af det indsamlede stof udnyttede han i de »40 Fortællinger af Fædrelandets Historie«, og mange af hans særprægede synspunkter findes i spredte artikler; men det store sammenfattende værk fik vi desværre aldrig.

Mens danske historikere var førende i studiet af grænselandets fortid i aarene fra 1864 til 1914, medførte begivenhederne i 1918—20, at der blussede en kraftig historisk interesse op i provinsen Slesvig-Holsten, og et stort, planmæssigt organiseret

arbejde blev sat ind paa den historiske forskning. Et led i arbejdet var planerne om udgivelsen af en stor »*Geschichte Schleswig-Holsteins*« i 7 bind i lighed med »*Danmarks Riges Historie*« og »*Det danske Folks Historie*«. Det var oprindelig meningen, at værket skulde foreligge afsluttet til »*Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte*«s 100-aarsjubel i 1933, men det viste sig snart uoverkommeligt. Først i 1933 begyndte værket at udkomme. Hidtil foreligger kun bind I afsluttet (Stenalder og Bronzealder), mens der af de andre bind er kommet en del hæfter. Det vil sikkert vare adskillige aar endnu, før værket foreligger færdigt.

Den nye »*Sønderjyllands Historie*« er altsaa den første i sin art. Det har været tanken med den at tilvejebringe en lettilgængelig og velunderbygget fremstilling, og det maa i det store og hele siges at være lykkedes, dog saaledes at der er lagt mere vægt paa det velunderbyggede end det let tilgængelige; noget populært værk er »*Sønderjyllands Historie*« ikke.

Som de fleste større værker af den art er »*Sønderjyllands Historie*« skrevet af mange medarbejdere. Det rummer den indlysende fordel, at det ofte bliver specialister, der behandler de forskellige perioder, men det maa naturnødvendigt gaa ud over helhedssynspunktet. Man føler det mest i sammenføjningerne, især da bindene ikke er kommet i kronologisk orden.

Alle yndere af Sønderjyllands historie maa glæde sig over det store nye stof, der er draget frem; og anmelderen vilde gerne i enkeltheder have vurderet det nye i forhold til vor hidtidige viden, men pladsen tillader det desværre ikke og heller ikke detailleret at konstatere, hvad nyt der er kommet til i den allerseneste tid, altsaa de punkter, hvor værket allerede er blevet forældet. Anmelderen har i hovedsagen begrænset sig til at følge den nationale og politiske udvikling med enkelte svinkeærinder ind paa andre gebeter. Der er ikke lagt vægt paa at paavise fejl og unøjagtigheder; selv med den største omhu kan den slags jo ikke undgaas.

Naar det i hovedsagen bliver den nationale udvikling, der skal følges, er det, fordi det er den, der har givet Sønderjylland en særtilling blandt andre danske egne. Sønderjylland har ofte været en kampens pris i rigets politik, og ingen anden landsdels historie er paa samme maade knyttet til rigshistorien; Sønderjyllands nationale udvikling er ikke et lokalhistorisk anliggende alene, det er de nærmere enkeltheder i det danske folks brydning med et andet folk.

Ved siden heraf har Sønderjylland ogsaa sin lokalhistorie, den sociale og økonomiske udvikling, der har sin særlige karakter.

Der er i »Sønderjyllands Historie« ogsaa taget hensyn til den. Maaske kunde der være aftvunget lokalhistorien noget større interesse for helheden, hvis der principielt var lagt mere vægt paa at gennemføre sammenligninger med forholdene i kongeriget; baade forskelle og ligheder vilde være med til, — ikke alene at sætte den sønderjyske udvikling i et lidt større perspektiv, men vilde ogsaa tjene som baggrund for Danmarkshistorien i almindelighed.

Sønderjyllands nationale historie begynder paa det tidspunkt, da folkeslagene vokser frem af de gamle germanske stammer ved midten af det første aartusind efter Kristus. Hvad der ligger forud derfor, skal jeg her lade ligge; det drejer sig om landsdelens geologi fremstillet af professor Knud Jessen, Marius Kristensens afsnit om sprogets historie, som jeg ikke føler mig kompetent til at bedømme, og kapitlerne om Stenalder, Bronzealder og Ældre Jernalder, der sammen med tiden op til 1241 er skildret af Vilh. la Cour.

For at have et fast grundlag kan man indlede den nationale historie med Anglernes udvandring omkring 500 da den sproglige kløft mellem tysk og nordisk opstaar. For la Cour tegner Ejderen sig som skel allerede paa et tidligere tidspunkt. De store mosefund fra Torsbjerg og Nydam vil han nærmest opfatte som vidnesbyrd om kampen mellem folkestammerne nord og syd for denne flod, og han støtter sin opfattelse paa Widsithkvadets omtale af Uffes kamp ved Ejdern.

Men de lærde er uenige baade i opfattelse og tolkning af de store mosefund. la Cour mener, det drejer sig om sonofre og tidsfæster dem til 300—325 (Torsbjerg) og 375—400 (Nydam), mens Brøndsted i »Danmarks Oldtid« gør den opfattelse gældende, at der er foretaget henlæggelse af krigsbytte gennem længere tid (2—5 aarh.), saaledes at tyngdepunktet for Torsbjergs vedkommende er det 3. aarhundrede og for Nydams vedkommende det 4. aarhundrede. la Cour gaar ud fra en kamp mellem beboerne i Slesvig og Sakserne syd for Ejderen, mens Brøndsted opstiller den arbejdshypotese, at der er foretaget mislykkede invasionsforsøg østfra; mosefundene skal da rumme de slagtes udstyr, idet dette minder om indholdet i grave paa Sjælland og Østfyn. Muligvis er det da Danerne, vi møder her første gang. Hvor stærkt meningene afviger fra hinanden fremgaar af følgende citater: la Cour: »Man har fremhævet, at der ikke findes nogen dybtgaaende Overensstemmelse mellem Fundinventaret fra Torsbjerg og de samtidige Gravfund paa Sjælland og Fyn. Hertil kan

føjes den væsentlige Enkelthed, at der blandt Torsbjergsagerne er flere Stykker, som er udpræget »sachsiske«, mens tilsvarende kun rent sporadisk — eller slet ikke — forekommer paa nordisk Grund¹ Brøndsted: »Hvis Mosefundsfolkene var Fremmede maatte deres personlige Udstyr og Bohave ventes i kendelig Grad at adskille sig fra de danske Gravfunds (og Bopladsers) Indhold, der jo bestaar af den hjemlige Befolknings Efterladenskaber. Det gør det imidlertid ikke«².

Spørgsmaalet maa overlades til arkæologerne; begge parter kan jo ikke have ret.

Fra Anglernes udvandring tegner forholdet sig imidlertid klart. Landet nord og syd for Ejderen gaar nu hver sin vej. Stednavnene viser det, som det fremgaar af la Cours udmærkede redegørelse, der bygger paa materiale, der er stillet til raadighed af dr. K. Hald.

Fremstillingen er velgørende at læse ved siden af prof. Scheels pjece »Schleswig urdänisches Land?« (1937), hvor det hævdes, at Sønderjylland har været et »fællesgermansk« ingenmandsland længere end de tilstødende omraader i nord og syd.

Indtrykket af, at Sønderjylland organisk er vokset sammen med det øvrige Danmark, bekræftes ved de ældste administrative inddelinger og gudenavnstoffet, der indgaar i stednavnene. Muligvis kan der vindes ny bekræftelse paa denne opfattelse, naar der til studiet af hustyperne paa overgangen mellem oldtid og middelalder findes nyt materiale. For de senere aarhundreder har man ret skarpt kunnet drage skel mellem dansk og saksisk gaardtype i Sydslesvig. Det vilde være interessant at faa klarhed over, hvor langt skillelinierne kan følges tilbage. I det saksiske hus er oldtidshusets grundplan i det store og hele bibeholdt, mens konstruktionen er blevet stærkt udviklet. I Danmark gaar man omkring aar 1000 over til det tværdelte langhus, der efterhaanden udvikler sig til den firlængede gaard³. I det hele taget er bygnings-type-problemet set fra dets nationale side behandlet ret periferisk⁴.

I Vikingetiden (800—1000) er en stor del af Danmarks historie knyttet til Sønderjylland, nærmere betegnet til Danevirke-Sligegnen. Sønderjyllands politiske historie svinger mellem to faste punkter: forliget mellem Karolingerriget og Danmark i 811, hvor Ejderen første gang tegner sig som skel, og overenskomsten mellem Knud den Store og Konrad II ca. 1025, da Ejdergrænsen

¹ I, 186.

² III, 223.

³ Steensberg: Den danske Bondegaard, 50.

⁴ II, 156 og III, 69.

udtrykkeligt anerkendes. Ind imellem skyder sig Svenskevældet omkring 900 og det tyske fremstød mellem 934 og 983. Udredningen af de forskellige begivenheder og forhold byder paa store vanskeligheder.

For Hedebyes vedkommende har la Cour holdt fast paa Neergaards og Sophus Müllers opfattelse, at det ældste byanlæg ved Slien maa søges paa det nuværende Slesvigs plads, og at Hedeby først er kommet til at ligge i halvkredsvolden ved Haddeby Nor under Svenskevældet, for saa siden igen at flyttes nord for Slien. Efter anlægget af halvkredsvolden er Hedeby sat i forbindelse med Danevirkes hovedvold ved forbindelsesvolden. Efter Neergaard og Müller skal hovedvoldens ældste kerne, jordvolden, være kong Godfreds anlæg fra ca. 800, mens den næste fase, kampestensmuren, skal skyldes dronning Thyra.

I de senere aar er der foretaget ret omfattende gravninger; man opfatter nu almindeligvis Kovirke, der gaar fra Selk Nor stik mod vest, som kong Godfreds vold; ligesom man mener, at det ældste byanlæg maa søges paa Hedebyes plads¹. De nye gravningsresultater har ikke overbevist la Cour, idet han ogsaa i sit afsnit om Vikingetiden i »Schultz Danmarkshistorie« i hovedtræk om end med lidt mere forbeholdne udtryk fastholder sin opfattelse².

Men hvis Kovirke er det ældste voldanlæg, og det ældste byanlæg har ligget i halvkredsvolden, opstaar der det spørgsmaal: hvorfor peger Danevirkes linieføring ind imod Gottorpengene. Forklaringen kan muligvis være den, at voldanlægget stammer fra en periode, hvor Hedeby har været paa andre hænder end landet nord for Sli og Danevirke, mens samtidig en større fare har truet fra syd. En saadan situation kan have raadet i aarene efter 934, da kong Henrik I havde underkuet den svenskættede kong Gnupa og gjort ham skatskyldig. Man kan opstille den hypotese, at Jellingekongen har villet beskytte sit rige mod Tyskerne, men ikke har turdet angribe Hedeby, hvor nu Gnupa sad som tysk vasal. Paa et senere tidspunkt har der trods alt vist sig en mulighed for at erobre Hedeby, hvis halvkredsvold ved forbindelsesvolden da er blevet draget med ind i det almindelige befæstningssystem. Det forhold, at dronning Asfrid har kunnet rejse mindsten for sin søn, tyder ogsaa paa, at Jellingekongen ikke straks er blevet fuldstændig herre over Hedebyegnen.

Om Thyra Danebods eventuelle andel i Danevirkes rejsning

¹ Jankuhn: Haithabu, 1937.

² I, 438.

har der raadet en heftig strid, som la Cour med iver har deltaget i som traditionens vogter. Men det maa jo indrømmes, at de kildekritiske indvendinger mod efterretningerne hos Saxe og Sven Aggesen er meget tungtvejende.

Ud af Vikingetidens stærke brydninger gik Sønderjylland som en anerkendt del af det danske rige; men tyngdepunktet var ved at forskyde sig bort fra Sliegnene, og landsdelen faar mere og mere karakter af grænseland. Hvornaar de tre sydligste sysler af Jylland udsondres som en særlig administrativ enhed, er det vanskeligt at faa klarhed over. la Cour gaar ikke principielt ind paa problemet. Han nævner de to høje embedsmænd fra det 9. aarhundrede, Glum og Hovi som grænsejarler, men deres embedsomraade kendes ikke. Hvis de har haft de tre sysler under sig, er traditionen i hvert tilfælde brudt under Svenskevældet og det tyske intermezzo, der ophørte i 983. Først i slutningen af det 11. aarhundrede hører man derefter om høje embedsmænd i Slesvig. Den senere Oluf Hunger skal have været jarl i Sønderjylland under Knud den Hellige. Omkring 1110 nævnes Ejliv Jarl, der efterfølges af den navnkundigste i hele rækken, Knud Lavard. Paa hans tid maa man regne med, at hertugdømmet har været afgrænset af Ejderen og Kongeaaen, muligvis har det ogsaa været tilfældet under hans forgængere. Aarsagen til, at der blev oprettet et jarledømme, kan være Venderurolighederne. Udviklingen har sandsynligvis haft følgende faser: først et militært ombud, derefter baade militært og civilt embede, idet visse indtægter fra Barved, Ellum og Isted sysler overdrages embedets indehaver, derefter er det gaaet over til at blive forsørgelse for et yngre medlem af kongehuset; Sønderjylland bliver dermed maal i sig selv i en fyrstes haand og drives bort fra den umiddelbare forbindelse med det øvrige land.

Denne overgang til fyrstedømme indledes under Knud Lavard. Han er en lysende skikkelse i dansk historie, utvivlsomt en meget betydelig personlighed; men for Sønderjyllands danske fremtid blev hans virke skæbnesvangert. Jarledømmet blev under ham til hertugdømmet med den karakter af større selvstændighed, som den sidste betegnelse rummer. Han bruger Sønderjylland som basis for en privat ekspansionspolitik, ganske som hans sønnesøn Valdemar (II) gør det omkring 1200. Knud Lavards heldige fremstød mod sydøst, der gjorde ham til vendisk kne, blev ikke til gevinst for riget; det blev en personlig magtudvidelse, der maatte gøre ham næsten uafhængig. Han er ikke længere alene den danske konges embedsmand, men kan optræde som hans

lige. Intet under, at der, som la Cour fremhæver, ved det danske kongehof opstod uvilje imod ham.

Det er dog et spørgsmaal, om Knuds politik ikke i det lange løb kunde være blevet til fordel for riget. I hvert tilfælde blev den udvikling, der indledtes efter Knuds død, til skade for os. la Cour kommer ikke ind paa denne udvikling, og den hører heller ikke i egentligste forstand Sønderjyllands historie til, men den forklarer, hvorfor det lille Holsten kunde blive en alvorlig fare for Danmark og er derfor af interesse. Mens der hidtil ved sydgrænsen havde været en dansk-slavisk-tysk treklang, forsvinder nu det slaviske element næsten helt, idet Vagrien i aarene efter 1140 erobres af Holstenerne, der indkalder vesttyske kolonister. Den holstenske adel fik i det nyerobrede omraade store lensgodser og lagde derved grundlaget til den velstand, som siden var et særkende for den; ogsaa greven vandt i magt. Under Knud Lavard havde der endnu været mulighed for, at danske interesser kunde gøres gældende i Vagrien over for Holstenerne; men nu gik det saa uheldigt, som det kunde; mens Danmark spildte sine kræfter i borgerkrig, fik Holstenerne en umaadelig værdifuld landudvidelse.

Da Valdemar Sejr prøvede paa at vinde indflydelse i Holsten, var Vagrien blevet tysk, og der var ingen muligheder for dansk kolonisation; Danskerne havde tilmed jord nok hjemme til nye torper og naaede ikke en gang at kolonisere det gamle, øde grænsebælte mellem Sli og Danevirke; her satte holstenske kolonister sig fast, som det saa udmærket fremstilles.

la Cour giver et skarpt rids af Valdemar Sejrs felttog og karakteriserer den gunstige situation, som denne udnyttede til sin magtudvidelse. Men derudover har man maaske lov til at antage, at en af drivkræfterne i hans politik var ønsket om at komme i besiddelse af den betydningsfulde handelsvej Hamburg-Lübeck, der nu havde afløst forbindelsen Høllingsted-Slesvig. Der kunde ikke være tale om at lede trafikken tilbage over dansk omraade, men herredømmet over den nye vej gav samme magt som i sin tid herredømmet over den gamle.

la Cours fremstilling er ført op til 1241; alle udviklingens forskellige sider er der taget hensyn til, og der gives et fortrinligt grundlag for erkendelsen af Sønderjyllands plads i dansk historie. Som helhed maa det karakteriseres som en ypperlig præstation.

Den følgende periode indtil 1459 er skildret af afdøde museumsinspektør Jørgen Olrik. Det er utvivlsomt værkets svageste afsnit. Overgangen føles i hvert tilfælde stærkt.

Olriks fremstillingsmaade kan karakteriseres som mosaik-

metoden; fakta og kildecitater sammenstilles til et billede, men der lægges ikke synderlig vægt paa at forklare udviklingens forløb eller at paavise de virkende kræfter. Der gives et raastof, hvis bearbejdelse i meget høj grad overlades til læserne. Dertil kommer at det trykte materiale ikke er udnyttet efter fortjeneste, bl. a. det meget rige stof fra Flensborg, som findes i Sejdels »Diplomatarium Flensborgense«.

Sønderjyllands historie i Senmiddelalderen er fortællingen om landsdelens tiltagende fortyskning. Den adelige overklasse skiftes ud, bysamfundene glider ind i hanseatisk kølvand, kun bondestanden fortsætter sin traditionelle tilværelse paa det gamle danske grundlag, men rykker stadig længere nedad paa den sociale rangstige. Det er den politiske udvikling, der betinger Sønderjyllands fortyskning; indtil Erik af Pommerns tid var der chancer for en dansk genrejsning; men hans politiske nederlag betød tyskhedens nationale sejr.

Tiden 1241—1286 er præget af en snart større snart mindre afhængighed af Danmark. Med Erik Glippings død vandt hertug Valdemar Eriksen en høj grad af selvstændighed, og under ham og hans søn Erik, der døde i 1325, var Sønderjylland ved at udvikle sig til en særlig politisk enhed. Valdemar III og Erik II styrede, saa vidt man kan bedømme, Sønderjylland som et dansk land med indfødte adelsmænd som raadgivere. Til de vidnesbyrd, Olrik anfører om styrets danske præg, kan man yderligere tilføje, at Valdemar III tog forbehold mod en af artiklerne i Flensborg stadsret af 1284 med den begrundelse, at den »heller ikke gælder ifølge stadsretter i andre stæder i Danmark«.

Men ved hertughoffet har tysk vel faaet en vis plads, da Valdemar var gift med en prinsesse af Sachsen¹, og Erik II var gift med en holstensk grevedatter. I 1307 vælges for første gang i lange tider en tysk mand, Johannes Bokholt, til biskop i Slesvig. Men først efter 1325 aabnes alle sluser for tysk indflydelse. Politisk bæres tyskheden frem af grev Gert, økonomisk af den holstenske adel. Olrik opregner adskillige indvandrede adelslægter, men gaar ikke ind paa aarsagerne til indvandringen. Det maa beklages, da der netop et par aar før, Olriks afsnit udsendtes, fremkom en betydelig afhandling af dr. Werner Carstens om forudsætningerne for den holstenske adels indtrængen i Sønderjylland². Carstens paaviser, at der med godsbesiddelse i Sønderjylland var forbundet

¹ Danmarks Riges Breve, 2. R., III, 378.

² Untersuchungen zur Geschichte des Adels und des adligen Gutes in Holstein im Mittelalter (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holst. Geschichte) 1935 66 ff.

visse fordele, som ikke fandtes i Holsten. De slesvigske godser var i adeligt selveje og skattefri, mens de store ostholstenske godser var lensgodser, med en mindre vidtgaaende skattefrihed; men til gengæld havde de holstenske godsejere jurisdiktion over deres fæstere, mens de slesvigske var underkastet de almindelige herredsting. Det forekom ligefrem, at adelsmænd solgte gods i Holsten for at erhverve nyt i Slesvig¹. Forholdene udviklede sig i løbet af 14. og 15. aarh. saaledes, at herremændene forenede fordelene ved godsbesiddelse i begge omraaderne og slap for det, de følte som ulemper.

Efter 1325 strømmede tyske adelsmænd ind i Sønderjylland og bredte sig snart ogsaa til det øvrige Danmark. I kongeriget skete der, som Olrik fremhæver, i tidernes løb en assimilation, men i Sønderjylland var der ikke længere forudsætninger for en tilsvarende udvikling. Der savnedes et krystalliseringspunkt, hvorfra processen kunde sættes igang. Sandsynligvis skal den holstenske indvandring ogsaa ses i sammenhæng med den økonomiske nedgang for de danske herremænd i 14. aarh., saaledes som C. A. Christensen har paavist det². Holstenerne har antagelig været langt mere kapitalstærke end deres danske standsfæller. Det er endnu en opgave, der venter paa sin løsning at klarlægge den holstenske indvandrings omfang og art.

I almindelighed daterer man det slesvig-holstenske ridderskab fra 1397, da slesvigske og holstenske adelige for første gang optraadte i fællesskab, men paa det tidspunkt var den slesvig-holstenske fællesfølelse næppe nogen realitet. I Schauenburgernes kampe for at vinde Slesvig støttes de næsten kun af den holstenske adel og maatte tilmed købe støtten med betydelige indrømmelser, der lagde grunden til den holstenske adels store politiske magt. Disse indrømmelser fik senere de slesvigske adelsmænd ogsaa fordel af. Men slesvig-holstenismen er Schauenburgernes værk; ridderskabet blev deres arvtagere.

Den stand, der næst adelen, blev stærkest præget af paavirkningen sydfra, var højgejstligheden. Fra begyndelsen af 14. aarh. maa man regne med, at kapitlet i Slesvig er blevet for tysket. Det betød i praksis, at man i præsteuddannelsen anvendte det tyske sprog, hvor latinen ikke slog til. Den nationale virkning heraf begrænsedes dels ved det forhold, at store dele af Nordslesvig laa under Ribe og Odense stift og dels ved oprettelsen af kollegiatkapitlet i Haderslev, der efterhaanden overtog præsteuddannelsen for den nordslesvigske del af Slesvig stift, hvad

¹ Zeitschr. d. G. f. Schl.-Holst. Gesch., 1935, 92.

² Hist. Tidsskr. 10. R. I, 446 ff.

Olrik ikke omtaler, men som la Cour gør opmærksom paa i det følgende afsnit. Her ved man, at modersmaalet, i hvert tilfælde fra 1442, har haft en vis plads, men det var paa ingen maade eneraadende. Mellem kollegiatkapitlet i Haderslev og domkapitlet i Slesvig bestod der en vis rivalisering. Pastor Hejselbjerg-Paulsen, der har skrevet om Haderslev-kapitlet¹, mener, at der ogsaa har gjort sig nationale modsætninger gældende. Det er svært at afgøre. Men den forskel, der har været i uddannelsen henholdsvis i Haderslev og Slesvig, kan have været medvirkende til, at plattysk blev kirkesprog i store dele af Sydslesvig, hvor menigheden talte dansk, idet præsterne her, da parolen om modersmaalets plads i gudstjenesten blev udstedt, har grebet til det tyske sprog, fordi de slet ingen føling havde haft med det danske i deres uddannelsestid. Denne opfattelse skal ikke udgives for mere end en vag formodning; men tanken søger uvilkaarligt efter forklaring paa den mærkværdige kirkesprogsgrænse; som siden fæstnes tværs over landsdelen.

I 14. aarh. naaede den tyske indflydelse ogsaa købstæderne. Mens vi i 13. aarh. har klare danske vidnesbyrd fra de fleste sønderjyske købstæder, møder vi i 14. og 15. næsten udelukkende plattysk sprog som latinens afløser. Den by, hvorom hovedinteressen samler sig, er Flensborg. Olrik regner med, at der under de holstenske grevers regimente er foregaaet en stærk indvandring sydfra (s. 137). Men en undersøgelse af det meget store navnestof, der findes opbevaret i form af medlemsfortegnelser fra gilderne, viser, at den tyske indvandring næppe kan have været saa omfattende, som antaget. Ret forbavsende er det, at man møder et vist antal frisiske navne. (I sproglig henseende har Friserne utvivlsomt styrket det tyske element). Professor F. Graef er kommet ind paa problemet i en lille artikel om Flensborgs Jordebog af 1436². Hans vurdering af navnene maa tages med megen kritik, bl. a. regner han *son-* og *søn-*navne for danske, men *sen-*navne for tyske, ligesom han uden videre regner alle erhvervsnavne for tyske (Becker, Schoemaker o. s. v.). Hans tal paa de tyske navne bliver for højt. Alligevel giver hans undersøgelse indtryk af, at det tyske element har været relativt beskedent.

Men det forhold, at man ikke skal regne med nogen dominerende indvandring, ændrer jo intet ved den kendsgerning, at de sønderjyske byers styrelse foregik paa tysk, og at de i det hele

¹ Haderslevs Betydning for Reformationen i Norden (Haderslev Samfundets Aarskrift 1936, 7 ff.).

² Bestand und Zusammensetzung der Flensburger Bevölkerung um 1436, Die Heimat 1935, 329 ff.

taget fik et iøjnefaldende tysk præg. Forklaringen paa den stærke tyske paavirkning maa derfor søges i den anden hovedaarsag, Olrik nævner, den økonomiske og kulturelle indflydelse, der udstraalede fra Hansestæderne, især Lübeck.

Den politiske modsætning mellem Erik af Pommerns tilhængere og modstandere i Flensborg har Olrik omtalt og ogsaa nævnt Curd up de Lucht, men mærkeligt nok har han ikke benyttet Chr. Voigts afhandling om denne landsknægtetype¹. I modsætning til de fleste samtidige skikkelser kender man saa meget til ham, at der kunde gives et lille portræt af denne mand, der kom til at gribe saa skæbnesvangert ind i begivenhederne.

Det eneste samfundslag, der ikke blev synderlig paavirket af strømmen sydfra, var bondestanden, der imidlertid ikke faar nogen indgaaende skildring. En sammenligning henholdsvis med kongeriget og Holsten vilde her i høj grad have været paa sin plads.

Overgangstiden mellem Middelalder og Nytid, perioden 1459—1544, har la Cour behandlet. Han kendetegner hovedudviklingslinien med overskriften: »Baandet mellem Moderlandet og Sønderjylland løsnes.« Denne karakteristik er for saa vidt gældende for en længere periode; thi iøngensinde har baandet været saa svagt som i de foregaaende 20 aar, da hertug Adolf VIII havde magten baade i Sønderjylland og Holsten. Det er rigtigt, som la Cour fremstiller det, at rigets rettigheder i Sønderjylland fik et stadigt svagere udtryk i de statsretslige dokumenter mellem 1460 og 1533; men heroverfor maa man betone, at der i 1460 gennem kongens person knyttedes en forbindelse mellem moderlandet og Sønderjylland, som trods alt fik den allerstørste betydning. Den ulykkelige delingspolitik medførte en svækkelse af kongens betydning for grænselandet, saaledes at den først for alvor viste sig i 1720, da hele Sønderjylland igen samledes paa kongens haand. Men hvor begrænset kongens andel i Sønderjylland end kunde være, blev kontakten dog aldrig helt afbrudt.

Begivenhederne i 1460 og forholdet mellem ridderskab og kongemagt i de følgende aartier vurderer la Cour ud fra den betragtning, at det holstenske ridderskab frem for noget vilde fredens opretholdelse. Det understreges talrige steder (s. 165, 167, 173, 174 f., 186, 201 og 213). Man har fornemmelsen af, at skildringen er blevet til under indtryk af den stadige bekymring for freden, der sporedes i aarene op mod den anden verdenskrig. Det er mit indtryk, at la Cour har lagt for megen vægt paa dette syns-

¹ Zeitschrift d. G. f. Schlesw.-Holst. Gesch. 1915, 329.

punkt; hermed være ikke sagt, at det var uden betydning, men dette hensyn forhindrede i hvert tilfælde ikke adelsmændene i at indgaa forbundet af 1469 til sikring af deres rettigheder over for fyrstemagten. Alliancen mellem dette forbund og Ditmarskere og Lübeckere tyder paa, at man ikke var vejet tilbage for et krigerisk opgør.

Over for la Cours opfattelse vil jeg gerne fremhæve en anden: at ledestjernen for ridderskabet lige fra 1460 og saa at sige til 1864 var hensynet til bevarelsen, og eventuelt udvidelsen, af dets standsprivilegier af politisk, økonomisk og social karakter. Til alt held for adelen havde hertug Adolf VIII ikke faaet truffet bestemmelser om arvefølgen efter sin død. Derved blev det muligt for ridderskabet at spille en afgørende politisk rolle. Formaalet med Ribe-brevet var paa alle tænkelige maader at garantere privilegierne, og den vigtigste garanti saa man i valgbestemmelserne. Selv den berømte sætning — up ewig ungedelt — har tjent dette formaal, saaledes som la Cour fremhæver, idet en deling af landene vilde svække hvert enkelt omraades adel i bestræbelserne for at hævde sig over for fyrstemagten, kun i snævert fællesskab mellem Slesvig og Holsten kunde de vundne positioner befæstes. Som det lykkedes at forene fordelene ved godsbesiddelse i henholdsvis Slesvig og Holsten, saaledes lykkedes det ogsaa at forene den nordtyske adels stærke sociale og økonomiske stilling med det nordiske valgprincip, der gav landenes adel en afgørende politisk indflydelse.

la Cours gennemgang af Ribe-brevet er yderst interessant og virker meget overbevisende. Der skal kun gøres en enkelt indvending: Naar det — med rette — fremhæves, at Kongeaaskellet er trukket op, idet der oprettes en personalunion mellem Danmark og hertugdømmerne, saa kan der ogsaa være grund til at betone, at forholdet mellem Sønderjylland og Holsten forblev unionelt; der skete ingen sammensmeltning til een stat; det fremgaar ikke alene af det forskellige retsgrundlag, men ogsaa af bestemmelserne om, at der skulde være et landsting baade paa Urnehoved og Bornhoved, at der skulde sættes en drost over Sønderjylland og en marsk over Holsten. Disse bestemmelser gennemførtes ikke i praksis; der indførtes en fælles slesvig-holstensk landdag og indsattes ikke særskilte embedsmænd. Men det er altsaa ikke en følge af Ribe-brevet, men af den administrative praksis, som kongen selv var herre over. De danske konger havde ingen forstaaelse for de farer, der opstod ved det slesvig-holstenske fællesskab om institutioner. (Maaske danner Christian II en undtagelse.) For dem var hovedformaalet at fastholde hertug-

dømmernes karakter af arvelande, mens ridderskabet kæmpede en haard kamp for at redde valgretsprivilegiet. Hvor stærkt man end havde søgt at gardere valgretten, var der dog den svaghed ved den, at den kun gjaldt blandt Christian I.s efterkommere. De andre arveberettigede fra 1460 var affundet med penge. Det gjorde fra første færd valgretsprivilegiet næsten illusorisk, idet ridderskabet blev nødt til at vælge flere arvinger med det resultat, at landene blev delt. Ikke desto mindre bevarede ridderskabet en betydelig politisk magt, som først smuldrede bort i løbet af 17. aarh.

Det er karakteristisk, at ridderskabets privilegier var opnaaet ved behændig udnyttelse af de skiftende politiske situationer: I 1422, da Schauenburgerne kæmpede en kamp paa livet med Erik af Pommern, fik det holstenske ridderskab skattebevillingsret, i 1460 opnaaede det slesvig-holstenske ridderskab valgret, toldfrihed, forret til de højere embeder m. m. for at hjælpe Christian I til magten, og i 1524, da den slesvig-holstenske adel havde hjulpet Frederik I paa Danmarks trone, fik de slesvigske adelsmænd hals- og haandsret over deres fæstere. la Cour opfatter privilegierne af 1524 som et vidnesbyrd om, at den holstenske tankegang stadig prægede Frederik I, ogsaa efter at han var blevet konge af Danmark. De kan ogsaa opfattes som prisen for ydet hjælp.

Foruden den fulde jurisdiktion opnaaede de slesvigske adelsmænd ogsaa fritagelse for at være underkastet herredsdøm i sager angaaende marker og ornum. D. v. s. at herremændene fik den fulde dispositionsfrihed over deres fæstegods, og at sager, i de tilfælde, hvor der opstod uoverensstemmelse med kgl. fæstebønder eller selvejere om jordens afgrænsning, ikke skulde indbringes for herredstinget, men indankes for landsherren eller landsherrerne.

Naar adelen har tillagt disse bestemmelser saa stor betydning, at de er optaget i privilegiet, skyldes det utvivlsomt, at herremændene netop i disse aar begyndte at udsondre hovedgaardsjorden af markfællesskabet med bønderne og i det hele taget, at der var en voksende interesse for udvidet hovedgaardsdrift efter nordtysk forbillede. De baand, som Jydske Lov hidtil havde lagt paa herremændenes frie udfoldelse, blev nu løst, og vejen laa aaben for en godspolitik, der lagde tunge byrder paa bønderne i form af hoveri og endte med livegenskabets indførelse i Sydøst-slesvig.

Over hele landsdelen sporedes i de følgende aartier en stærk iver for udvidelse eller oprettelse af hovedgaarde, dog aftagende fra syd mod nord. Jeg tror ikke, la Cour har helt ret i denne

paastand: »Grundlaget for den højst forskelligartede Udvikling i Nord og Syd var allerede skabt, og man kunde i store Træk øjne de Linier, den vilde følge« (s. 282). Den afgørende forskel mellem nord og syd skyldes især Frederik II.s overtagelse af næsten alt adelsgods i Haderslev amt efter 1581. Før 1581 kan vi, om end i svagere grad, spore den samme udvikling i Nord-slesvig som noget tidligere i Sydslesvig. For blot at nævne nogle eksempler: Reventlowerne paa Gram nedlagde i slutningen af 15. aarh. landsbyen Nybøls 4 gaarde og oprettede avlsgaarden Nybølgaard¹. Ahlefeldterne paa Sogaard udvidede hovedgaardsdriften bl. a. ved nedlæggelse af landsbyen Vaarbjerg ca. 1550². Ogsaa Vilstrupgaard og Røddinggaard kan nævnes³.

Socialt betød udviklingen en tilbagegang for bondestanden og altsaa en yderligere svækkelse af det eneste element, der forvaltede den danske arv fra Middelalderen. Gennem sagn og viser fastholdt bondestanden traditionen, men kunde ikke paa nogen maade øve indflydelse paa landsdelens skæbne.

la Cours skildring af den indre udvikling er ikke saa fasttømret som fremstillingen af den politiske historie. Man savner en omtale af forskellige forhold, der ned gennem tiderne fik indflydelse paa den nationale udvikling, saaledes den økonomiske grænse ved Kongeaaen, der blev trukket op ved Christian I.s bestemmelse fra 1475 om, at danske købmænd kun maatte føre varer til Kolding og Ribe⁴. Meningen var at tvinge de tyske opkøbere til at erlægge toldafgiften i Danmark, hvad der dog kun tilsyneladende blev tilfældet. Stærkt øget betydning fik Kongeaaetolden, da den i 1542 af Christian III tidobledes fra 2 til 20 sk. pr. dyr⁵. Ligeledes savner man en vurdering af reformationens betydning i sproglig henseende. la Cour har givet en levende og anskuelig fremstilling af senkatolicisme og reformation, men kommer ikke ind paa Christian III.s henlægning af Tørninglen under Ribe bispestol og Als under Odense stift (1540). Frk. Skovgaard omtaler disse forhold i forbigaaende i det følgende afsnit, men de fortjener at værdsættes som et led i Christian III.s politik.

Sluttelig skal jeg lige gøre en indvending imod, at la Cour efter at have fastsat en plov til 18 tdr. land skønner, at det sønderjyske kirkegods omfattede 25—30.000 tdr. land. Udgangspunktet for denne beregning er Domkapitlets Jordebog fra 1685, ifølge

¹ Caroline Emilie Andersen: Grams Historie, 192., 23.

² A. D. Jørgensen: Graastens ældste Historie (Saml. Afh. IV, 378).

³ Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, 1943, 23 f.

⁴ Arup: Danmarkshistorie, II, 1932, 260.

⁵ P. Eliassen: Kongeaaen eller den gamle Grænse. 21.

hvilken en plov i Husum amt var ca. 18 tdr. land. Man kan ikke heraf slutte, at en plov overalt er 18 tdr. land eller blot i gennemsnit repræsenterer dette areal. Plov er en skatteteknisk enhed, men ansætningen er ikke foregaaet efter maaling og bonitering, men i høj grad paa slump. En plov kan ligesaa godt repræsentere 100 tdr. land. Rent bortset herfra er maalingen i tdr. land meget vanskelig og lidet sigende i fællesskabets tid, hvor en arealberegning var vanskelig paa grund af overdrevet og hele markens indretning; en gaard bestod i relativ andel i ager, overdrev, skov, svinehold, og græsningsret. Talangivelsen har saaledes ingen værdi.

Den følgende periode til 1660 behandles af arkivar frk. Skovgaard. Desværre har dette tidsrum maattet fordeles paa to bind, tiden til ca. 1600 afslutter bd. II og tiden 1600—1660 indleder bd. III. Oprindeligt var det meningen, at frk. Skovgaard skulde have haft perioden 1544—1620, hvormed bd. II skulde slutte og arkivar F. Jürgensen West tiden 1620—1721, men hans død nødvendiggjorde en ændring, saaledes at perioden deltes ved 1660 mellem frk. Skovgaard og arkivar dr. Hjelholt. Den oprindelige plan rummede en mere organisk fordeling, men har altsaa ikke kunnet gennemføres.

Med hertugdømmernes deling i 1544 indledes en periode, der fortsætter til 1720. Delingen blev aarsag til et utal af stridigheder, især mellem den danske konge og den gottorpske hertug, hvorved der baandlagdes en urimelig stor del af den danske stats kraft. Aarsagen til dette kraftspild maa søges alene i de politiske dispositioner. Det stod allerede folk i samtiden klart, at det var lidet statsmandsmæssigt handlet af Christian III at gennemføre delingen. Aarsagen dertil maa delvis søges i kongens hæderlighedsfølelse over for sine yngre brødre, og delvis i det forhold, som A. D. Jørgensen har fremhævet, at Danmarks rigsraad, for at slippe for en forpligtelse til at forsørge de yngre brødre, foretrak, at disse fik del i fyrstendømmerne. Det var en lidet vidtskuende politik¹. Hertil kommer vel ogsaa, at kongen ved delingen mente at begrænse den holstenske adels magt.

Ved afslutningen af bd. II har frk. Skovgaard nogle sammenfattende betragtninger over tiden 1544—1600, et af de faa steder i værket, hvor der trækkes linier op paa længere sigt. Frk. Skovgaard fremhæver her med rette, at udviklingen 1460—1533 var gaaet i retning af et faktisk Slesvig-Holsten, ligestillet i personalunion med Danmark. Denne udvikling blev afbrudt ved den

¹ 40 Fortællinger, 6. oplag, 219.

definitive gennemførelse af arvedelingen og ved fyrstemagtens voksende styrke over for adelen. Ud fra dette synspunkt maa man i national henseende vurdere delingen positivt. Til trods herfor tror jeg dog, at delingen blev mere til skade end gavn for det danske samfund paa grund af den ødelæggende strid mellem kongehus og Gottorpere og den tyskhed, der udstraalede fra de mange smaa hoffer i Sønderjylland. En helstat af 1544 kunde have vundet den fasthed, som helstaten af 1773 trods flere aartiers lykkelige kaar aldrig fik. Fyrstemagtens voksende styrke vilde have reduceret adelens betydning og dermed det tyske element.

Frk. Skovgaards skildring af den politiske udvikling 1544—1600 er noget af det bedste i hele værket. Den er klar, anskuelig og krydret med velvalgte citater og lune smaabemærkninger. Særlig vellykkede er nogle smaaportrætter af tidens ledende mænd; hertug Hans den Ældre og hertug Adolf staar over for hinanden i deres fulde modsætning. Undertiden kunde man ønske et illustrerende eksempel, som naar det f. eks. siges: »Peder Okse synes end ikke at have været uden Indflydelse paa Hertugdømmernes indre Forhold« (s. 372), saa vil man saa gerne have lidt at vide om, hvorledes denne indflydelse gjorde sig gældende.

De udviklede forhold i aarene 1586—93, da der baade i den kongelige og hertugelige del sad mindreaarige fyrster, er klart udredet. Det er ridderskabets sidste store periode. Derefter gik det hastigt ned ad bakke. Det er lidt af historiens ironi, at netop ophøret af arvedelingerne ved den gottorpske huslov af 1608 blev aarsagen til, at ridderskabets valgret sattes helt ud af kraft. Hidtil havde fyrstemagten netop hævdet arvedelingens princip for at betone arveretten, mens ridderskabet havde ønsket at vælge kun een blandt arvingerne; nu ophører paa een gang delingerne og ridderskabets indflydelse.

Et enkelt — af frk. Skovgaard forbigaaet — forhold, der kan kaste lys over karakteren af Frederik II.s godserhvervelse i Nordslesvig, skal her lige omtales. Det er en henvendelse fra rigsrådet til Christian IV, umiddelbart før han skulde underskrive haandfæstningen i 1596. Rigsrådet anmodede om, at det gods, som Frederik II havde modtaget i fyrstendømmet Slesvig for gods i riget, skulde udlægges igen til kronen, for at kronens indkomst maatte blive uformindsket. Christian IV svarede, at han lige for øjeblikket ikke kunde beskæftige sig med sagen, men lovede enten at udlægge det gods, der var erhvervet i mageskifte for krongods til kronen eller paa anden maade vederlægge det, at Danmarks krone i alle maader skal faa fyldest og Danmarks riges raad blive stillet tilfreds. Sagen blev ikke forfulgt videre;

Christian IV holdt ikke af de skarpe grænser mellem hans eget og kronens¹.

Som frk. Skovgaard fremhæver, foregik styrelsen af den kongelige del i forlængelse af linierne fra kongeriget. Dog maa man tilføje, at der i begyndelsen af 17. aarh. var forskel paa Haderslev og Flensborg by og amt; saaledes at forbindelsen med kongeriget var stærkere i Haderslev end i Flensborg. Først med enevælden blev det administrative skel mellem hertugdømme og kongerige trukket stærkere op. Det er saaledes meget karakteristisk, at da der i 1607 gennem Danske Kancelli udsendtes en missive til alle lensmænd paa de danske slotte om at stille arbejdere til befæstningsanlæg i København, sendtes den ogsaa til lensmanden paa Haderslevhus ganske som til lensmanden over Ribe og Møgeltonder, men ikke til lensmanden i Flensborg, der dog lige saa fuldt var kongelig embedsmand².

Hvor tilfældigt Christian IV.s styre var, fremgaar ogsaa deraf, at han ikke skelnede skarpt mellem Slesvig og Holsten, men fandt det rimeligt, at Slesvigerne skulde støtte Holstenerne i disses økonomiske forpligtelser over for det tyske rige, et forhold frk. Skovgaard ikke kommer ind paa, men som har en vis interesse ved at vise, at Slesvigerne selv var klare over forskellen. I 1623 anmodede Christian IV sammen med hertug Frederik III af Gottorp landdagen om penge til rustninger inden for den nedersaksiske kreds, og til trods for at Slesvig ikke hørte til riget, henstilledes det dog til Slesvigerne at gribe Holstenerne under armene, idet denne støtte dog ikke skulde have videre konsekvenser, men kun ske denne ene gang. Slesvigerne var meget lidt ivrige, men bøjede sig for den fyrstelige henstilling; men da kravet sidenhen baade i 1638 og 1652 blev gentaget, afviste de slesvigske stænder paa det bestemteste at yde tilskud³.

Det tiltagende spændingsforhold mellem kongehus og Gottorper har frk. Skovgaard skildret paa en udmærket maade og ligeledes forholdet mellem fyrstemagt og stænder, den anden afgørende modsætning i 17. aarh.

Skildringen af den indre udvikling er der gjort meget ud af,

¹ Kanc. Brevb. 1593—96, 725.

² Kanc. Brevb. 1603—08, 514. 1605 17. 10. udsendtes gennem Danske Kancelli en forordning mod rebning og jævning i Haderslev amt omtrent enslydende med en forordning for Koldinghus amt 1585 18. 5. Secher: Forordninger og Recesser, II, 394, III, 192. Men systematik laa ikke til tiden; en forordning mod rydning og indhegning af Haderslev amt 29. 5. 1600 udsendtes gennem Tyske Kancelli (Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, 58).

³ A. Ipsen: Dje alten Landtage, 143, 183 og 284 f.

og der er paa mange punkter fremdraget nyt stof. Jeg skal her særlig beskæftige mig med landbrugets forhold, fordi bondestanden er det samfundslag, der holdt fast ved de danske traditioner. Nogen bevidst danskhed er der ikke tale om, men ikke desto mindre er det af interesse at studere »overvintringsforholdene«. Frk. Skovgaard gør omhyggeligt rede for landbrugets sociale, økonomiske og driftstekniske forhold. Paa mange enkeltpunkter er jeg ikke enig med hende, men jeg finder ingen grund til at gaa ind paa disse enkeltheder. Derimod vil jeg gerne prøve paa at trække en linie op af lidt mere almen karakter.

Den udvikling i retning af øget hovedgaardsdrift og dermed øget hoveri, som kunde spores i 16. aarh., blev brat standset ved Frederik II.s overtagelse af det meste adelsgods i Haderslev amt og ved de gottorpske hertugers tilbøjelighed til at føre godspolitik; mens forholdene paa Als og Sundeved under hertug Hans d. Yngre udviklede sig i retning af godssystemet. For kongen og Gottorperhertugen var fiskale hensyn afgørende. De vilde hellere holde deres bønder ved magt for at have gode skatteydere, end prøve paa at drive en haardhændet godspolitik, som Hans den Yngre gjorde. Det er baggrunden for den usædvanligt tidlige ophævelse af hoveriet i Sønderjylland, og det er igen forudsætningen for, at den sønderjyske eller rettere nord- og mellem-slesvigske bondestand fik langt bedre vilkaar end dens standsfæller i kongeriget og hertugdømmernes godsegne. Hoveriafløsningen maa ses i sammenhæng med og paa baggrund af landboreformerne i slutningen af 18. aarh.; den betyder en foregribelse af den almindelige udvikling med mindst 150 aar. I Aabenraa amt, hvor der kun fandtes faa og smaa ladegaarde, afløstes hoveriet i 1597 paa bøndernes foranledning mod en rimelig afgift, efter at det var blevet uhyre almindeligt ikke at møde til hovtjeneste, men i stedet tage den ret beskedne bøde, der var for at udeblive. I 1632—33 kom det til en generel hoveriafløsning baade i den kongelige og hertugelige del. For Aabenraa amts vedkommende blev det en klækkelig forhøjelse af afløsningssummen, og for de andre amter blev summen ligeledes sat meget højt, hvad der vakte megen uvilje. Frk. Skovgaard ser denne afløsning som en finansoperation, der tilsigtede at øge statsindtægterne, hvad den ogsaa gjorde; men i sine virkninger blev afløsningen trods den meget høje pris alligevel et uvurderligt gode for bondestanden, der derigennem sikredes den personlige frihed. Det er værd at betone, at de sønderjyske bønder ikke slap for byrder, men byrderne kom til at hvile anderledes. Det er en stor forskel, om man bliver ramt i sin pengepung eller i sin personlige dispositionsfrihed.

Tilbage blev kun et ubetydeligt hegnshoveri til ladegaardene, der blev afløst i den store reformtid. Den tidlige hoveriafløsning er nøglen til forstaaelsen af hele den særlige udvikling, som den sønderjyske bondestand nød godt af, mens vilkaarene forværredes for bondestanden i kongeriget.

De gode tider i slutningen af 16. og begyndelsen af 17. aarh. kom almindeligvis kun herremændene til gode, men i Nordslesvig i meget høj grad ogsaa bondestanden. Der lagdes i disse aar grunden til en velstand, som blandt andet har givet sig udslag i kostbart indbo. Denne velstand og den forholdsvis frie stilling er baggrunden for, at man i visse østslesvigske egne omkring 1600 kunde gaa igang med en anden af de reformer, der ellers hører slutningen af 18. aarh. til, udskiftningen. Den tekniske forudsætning var kendskabet til de levende hegn, som gaar tilbage til tiden omkring 1600. Det var en spredt og tilfældig udskiftning, der kom igang paa bøndernes initiativ, men der er en paafaldende forskel mellem denne villighed til selv at sætte reformen igang og den utilbøjelighed til forandringer, som paa mange maader prægede de danske bønder i reformtidens begyndelse, hvor initiativet i høj grad kom ovenfra. Naar linien fra 17. aarh.s begyndelse blev brudt, skyldes det de ødelæggende krige, der med kort tids mellemrum førte til, at landet blev besat tre gange. Først langsomt overvandt krigstidens ulykker, der havde ødelagt den gamle velstand. Men da forholdene var faldet nogenlunde i lave, begyndte udskiftningen igen fra omkring 1700. Landbo-reformerne har altsaa en helt anden karakter i Sønderjylland end i kongeriget.

Bondestanden blev kun i ringe grad berørt af overklassens tyske kultur. Med rette fremhæver frk. Skovgaard, at faren for tysk kulturpaavirkning blev reduceret med overgangen fra plat-tysk til højtysk skriftsprog; og hertil kan man vel føje, at den daarlige skole gjorde det muligt for det danske sprog at holde sig længere i Sydslesvig, end det vilde have været tilfældet med en god skole.

Efter frk. Skovgaard følger dr. Hjelholt med perioden 1660—1805, der er delt i tre afsnit: 1660—1720, 1720—1766 og 1766—1805, hvert afsnit indledes med en omtale af den storpolitiske udvikling, derefter følger de indre forhold, der indtager hovedpladsen.

Den storpolitiske kamp 1660—1720 er en umiddelbar fortsættelse af den foregaaende periodes stridigheder. Først ved aaret 1720 er der et indsnit. Dr. Hjelholt har indlagt sig megen fortjeneste ved igen at tage indlemmelsesdokumenterne fra 1721 op til

undersøgelse i en afhandling¹, hvor problemerne er trukket skarpere op end i Sønderjyllands Historie. Hidtil har man regnet med, at Erslevs afhandling var det sidste ord i denne sag, men dr. Hjelholt har utvivlsomt ret i sine indvendinger. Erslevs opfattelse gik i korthed ud paa, at i 1721 inkorporeredes den hertugelige del af Slesvig i den kongelige del, som man (fejlagtigt) troede var en del af Danmarks krone. Hjelholt er naaet til det resultat, at den hertugelige del indlemmes i kronen, mens der intet sker med den kongelige del. Særlig svag virker Erslevs paa-stand om, at man i 1721 paa tysk brugte ordet inkorporere i forbindelse med præpositionen »mit«, eftersom der adskillige steder i de aktstykker, der belyser sagens forhistorie bruges ordet inkorporere i forbindelse med en dativ. Men mærkeligt er det, at der er en lille forskel i dr. Hjelholts fremstilling i den nye Sønderjyllands Historie og i artiklen i H. T. Det første sted staar der s. 218: »og hermed blev det, men dog navnlig i Edsformularen, klart udtrykt, at Slesvig indlemmes i Kronen« og s. 223 »At det der foregik var Sønderjyllands Indlemmelse i den danske Krone, betonedes kraftigt i et Par af de kongelige Kommissærers Taler«. Her tales der, som om indlemmelsen gjaldt hele Sønderjylland, mens der i H. T. og andre steder i Sønderjyllands Historie kun tales om den hertugelige del af Sønderjylland.

Den kongelige dels stilling er det vanskeligt helt at faa rede paa, og der har været stærk uenighed om dette spørgsmaal. Muligvis kan man ved siden af den hertugelige dels indlemmelse i kronen ogsaa regne med fælledelens indlemmelse. Godsomraaderne, der hidtil havde lydt under begge herrer, følte mere og mere som en særlig del, saaledes at ridderskabets privilegier efterhaanden indskrænkedes til at gælde paa adelsgodserne. Dette omraade kom nu helt under kronen, eftersom alle det slesvigske ridderskabs medlemmer aflagde ed paa at ville anerkende og holde hans kgl. majestæt af Danmark, Norge etc. »for vor eneste souveræne landsherre, være samme ligesom hans kgl. arvesuccessorer i regeringen efter Kongelovens lydende tro, huld og underdanig«.

Efter enevældens gennemførelse i Danmark var der begyndt en reformering af samfundslivet, som med et moderne udtryk kunde kaldes en ensretning; Sønderjylland kom paa grund af delingerne ikke med i denne udvikling. I 1720 var tiden inde til en tilsvarende reformperiode i hertugdømmet, f. eks. indførelse af Danske Lov. Men det skete ikke. Som Hjelholt fremhæver, blev Frederik IV.s plan om at lægge Sønderjylland ind under

¹ Hist. Tidsskr. 10. R. IV, 224 ff.

Danske Kancelli heller ikke virkeliggjort. Det vilde have opvejet den uklarhed, der var skabt ved statsaktens inkonsekvente formulering i 1721, og det danske sprog vilde have faaet en chance, som det aldrig kunde regne med at faa, naar der sad tyske mænd i den øverste administration; særlig Bernstorfferne holdt meget stædigt paa det tyske, hver gang et forslag dukkede op om mere plads for det danske. Mærkeligt er det ogsaa, at der ikke oprettedes en særlig stilling som biskop over Slesvig.

Sønderjylland i 18. og begyndelsen af 19. aarh. virker mærkeligt sammensat. Paa det økonomiske omraade var landsdelen blandt de mest fremskredne i monarkiet, men i administrationen fandtes de særreste middelalderlige lævn.

Det afbræk i den økonomiske udvikling, der blev forvoldt ved svenskekrigene og de vanskelige aar derefter, blev overvundet i løbet af nogle aartier, og paa den tid, da bønderne i kongeriget sukkede under voksende hoveribyrd og stavnsbaand, kunde sønderjyske bønder takket være deres personligt frie stilling helt hellige sig deres egne bedrifter. Ogsaa her ramte de vanskelige tider i 1730'erne haardt, men uden at standse tendensen til at søge jorden unddraget fællesskabet. Da man naaede frem til landboreformtiden, var problemet i Sønderjylland paa mange punkter mere en afsluttende regulering end en fuldstændig revolution som i kongeriget.

En af de vigtigste reformer var den store krongodsudstykning, som dr. Hjelholt omtaler. Egne som Als og Sundeved fik først ved den deres nuværende karakter af bondeland; ogsaa adskillige adelsgodser udstykkedes, saaledes at bondegaardenes antal øgedes stærkt i modsætning til i kongeriget, hvor der i reformtiden nyoprettedes 60—70 godser, mens der nedlagdes 5—6000 bondegaarde, dels ved inddragelse under hovedgaarde og dels ved udparcellering til husmandssteder¹.

I national henseende er 17. og 18. aarh. kendetegnet ved en mere dybtgaaende, sproglig tysk paavirkning. Ved herredstingene i Haderslev amt og enkelte andre herreder, hvor dansk havde været retssprog, tabte det terræn, uden at befolkningen satte sig til modværge. Det var advokaterne, der gik i spidsen², troligt fulgt af herredsfogederne, der nu ikke som tidligere valgtes

¹ Dänische Wirtschaftsgeschichte, 334.

² I 1667 kom det til et sammenstød mellem dansk og tysk paa Gram herredsting, hvor en tysk sagfører fra Haderslev blev afvist, fordi man ikke forstod hans tyske indlæg, men nogen virkelig modstandsvilje mod det tyske kan man ikke spore. Troels Fink: Dansk og Tysk paa Gram Herredsting i 1667. Sønderj. Aarb. 1943, 143.

blandt egnens storbønder, men blev taget blandt de juridisk uddannede, der udelukkende kom fra tyske universiteter, og som regel tog bopæl i købstæderne.

Embedsmændene, især amtmændene, havde i den enevældige stat en meget stor magt, ikke alene som regeringens udøvende organer, men ogsaa ved at varetage egnens lokale interesser overfor staten. Amtmændene havde initiativ og kunde fremsætte forslag til love. Politisk fik embedsmændene ogsaa indflydelse paa den maade, at næsten alle lovforslag med lokalt sigte blev forelagt amtmændene til udtalelse, og de lod som regel spørgsmaalene gaa videre til herredsfogederne. Embedsmændenes betænkninger til lovforslag kunde ofte faa stor betydning. Paa en maade kan denne afhøring af lokale embedsmændene sammenlignes med udvalgsbehandling ved vore dages lovgivning. Som eksempel kan jeg henvise til behandlingen af udskiftningslovene af 1766 og 1770¹. Paa baggrund af denne tingenes tilstand bliver den forandring, der indtræder ved stænderinstitutionens indførelse saa gennemgribende.

Særlig skæbnsvanger havde embedsmændenes indflydelse paa politiske spørgsmaal været, naar det gjaldt de sproglige forhold, idet embedsmændene som regel stillede sig afvisende, naar der blev foreslaaet at give det danske sprog en bredere plads. Paa en maade vilde det for embedsmændene være det samme som at save den gren over, de selv sad paa; men karakteristisk er det, at først da en politisk repræsentation for selve befolkningen kan gøre sig gældende, bliver sprogsprogsmaalet for alvor bragt paa bane.

Aaret 1773 kom til at sætte skel i historien, fordi der ved den hertugelige del af Holstens indlemmelse blev skabt nye forudsætninger for en slesvig-holstensk særudvikling. Den tendens til administrativ adskillelse mellem Slesvig og Holsten, som til en vis grad havde gjort sig gældende i 1721, afløstes af en større tilbøjelighed til at behandle de to hertugdømmer under eet.

De to faktorer, der blev af størst betydning for genoplivelsen af den slesvig-holstenske tradition, var Kiels universitet og ridderskabet. Ved mageskiftetraktaten havde holsteneren v. Saldern, der førte forhandlingerne paa russisk side, som dr. Hjelholt skildrer det, sikret Kiels universitet det saakaldte biennium, forpligtelsen for begge hertugdømmers studenter til to aars ophold ved Kiels universitet, hvis de vilde have embeder i hjemstavnen, og yderligere havde den danske regering forpligtet sig til at garantere ridderskabets rettigheder.

¹ Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, 166 ff.

Kieleruniversitetets særlige politiske betydning sporedes dog først efter 1814; i de sidste aartier af 18. aarh. var de almindelige loyale følelser fremherskende; men i visse kredse inden for ridderskabet slog tilfredsheden ikke rod. Mærkeligt nok gaar dr. Hjelholt ikke ind paa kampen mellem regeringen og ridderskabet om skatteprivilegierne, der endeligt blev skudt til side i 1802. Heller ikke nævnes Frits Reventlows forsøg paa at bringe skattesagen for den tyske rigsret, et forsøg der karakteristisk nok faldt de slesvigske medlemmer for brystet, idet der var fuldstændig klarhed over, at Sønderjylland ikke havde noget med det tyske rige at gøre. Skattesagen nævnes ganske en passant i det følgende bind af professor Fabricius, men den egentlige behandling af spørgsmaalet hører hjemme i perioden, der gaar til 1805.

Den almindeligt udbredte patriotiske stemning i slutningen af 18. aarh. fik de gamle gottorpske traditioner til at blegne baade i den gamle hertugelige del af Sønderjylland og i den i 1773 nyindlemmede del af Holsten.

Det er, som dr. Hjelholt siger, vanskeligt nærmere at følge den aftagende gottorpske stemning i Sønderjylland i løbet af 18. aarh. Hjelholt anfører uviljen mod det nye blandt de gamle embedsmænd og citerer Pontoppidans kendte udtalelse i »Memoza« om den voksende tilfredshed med tingenes tilstand i Tønder og fremhæver derefter træk fra sidste halvdel af aarhundredet, der tyder paa danskvenlig patriotisme ogsaa i gamle gottorpske byer. Der kan dog fremdrages en del stof til belysning af de gottorpske traditioner. Ludwig Andresen har skrevet en artikel, der rummer en hel del træk, men artiklen er rigtignok offentliggjort i et meget lidt kendt tidsskrift, og har tilmed faaet en titel, der ikke umiddelbart peger hen paa gottorptraditionens betydning¹.

Endnu da det trak op til krig mellem Peter III og Danmark 1762, skal der have været stærke gottorpske stemninger i Tønder, men mageskiftet i 1773 betød et afgørende vendepunkt. Rigtignok fortæller N. Falck, at der i hans barndom omkring 1800 fandtes gottorpske sympatier i Emmerlev; ligeledes kan der spores en gottorpsk tradition i Hovslund, men det maa absolut betragtes som undtagelser. En stærk fælles patriotisk stemning beherskede

¹ »Geschichtliche Voraussetzungen, Entwicklung und Durchbruch des Nationalbewusstseins im »Schiefen Viereck« in Nordschleswig«, Deutsche Hefte für Volksforschung 1934. Artiklen er udførligt refereret i »Der Sleswig-Holsteiner« 1934, 233 ff. At Ludwig Andresen ikke har ret i sin vurdering af gottorptraditionens betydning, har jeg forsøgt at godtgøre i Fortid og Nutid XI, 1943 (Gottorperstyret som Forudsætning for Hjemmetyskheden i Nordslesvig).

næsten helt den offentlige mening i slutningen af 18. aarh., saaledes som dr. Hjelholt saa udmærket har skildret det.

Men samtidig hermed maa man dog fremhæve, at der i hertugdømmernes patriotisme ikke fandtes spor af dansk kulturbevidsthed. I det store og hele mødte dansk sprog trods de patriotiske ord uvilje fra alle sider, og de faa, der prøvede at hævde en plads for det, havde svært ved at trænge igennem. Paa dette punkt kunde dr. Hjelholts fremstilling trænge til et supplement. Et par enkelte træk skal her nævnes. Pastor Windekilde i Løgumkloster mødte stor modstand, da han vilde afskaffe den tyske gudstjeneste, der var uden betydning¹; og læreren G. H. Overbeck i Flensborg, der i 1779 androg om tilladelse til at undervise eleverne i Flensborg latinskole i dansk, fik kun lov til det uden for skoletiden, hvis det ønskedes. Hans varme danske følelse fandt først genklang sidenhen. I 1792 oversatte han til dansk en bog, der hed: »Den fromme Søfarer«. I forordet skriver han: »Overalt maa jeg sige, at det gaaer mig med det kiere danske Sprog, hvilket jeg nu i flere end 30 Aar (næsten ved daglig Flid) har æret og dyrket, ligesom en Beyler, der med al sin Omhyggelighed dog ikke aldeles har kunnet indtage den Person, hand elskede saa inderlig, og nu til Belønning for sin Troskab, i det mindste venter, at hun og hendes Familie ikke skal være vred paa ham, naar hand fremdeles ved hende forsøger at blive lykkelig, om hand end aldrig fik hende«². Blandt det danske sprogs dyrkere var ogsaa degnen i Løjt Hans Mikkelsen, der havde embedet fra 1743—96. Han skrev mange viser; de hæver sig paa ingen maade over jævnumaalet, men er rørende som et af de faa udtryk for en levende dansk bevidsthed. Hans digte er samlet og udgivet af Frederik Fischer 1860. I en saakaldt »degnevis« lader han Diogenes besøge jorden og lader ham opsøge en række degne, der alle har enten den ene eller den anden skrøbelighed. Om en af dem siger han:

Han med det danske sig plat vilde ej afgive,
Men hvad det var for Ting paa tysk han vilde skrive,
Saa meget var han fra sin Moders Sprog afvendt,
at det ham stod for slet at være det bekendt.
Diogenes af det tog til at le af Grunde
Og sagde: »Stakkels Nar, gid du det danske kunde.
Thi hvem det Landsbytsk, du skriver, faar at see,
Dig holder for en Nar og vil dig vist belee.«

¹ Sønderj. Maanedsskrift 1936—37, 39.

² Allen: Det danske Sprogs Historie i Sønderjylland I, 420.

Disse vidnesbyrd om forstaaelse for det danske sprogs tarv fylder kun lidt ved siden af den tysksprogede kongelyrik og patriotisme, men de er varsler om det danske vaarbrud, der skulde komme en menneskealder senere.

Ved aar 1805 afsluttes bd. III; det følgende bind omfatter tiden til 1864. Som den eneste af samtlige medarbejdere har prof. Fabricius haft et helt bind til sin raadighed; intet under at dette bind er blevet det mest helstøbte. Afsnittet indledes med en bred skildring af samfundstilstandene i det første aarti af 19. aarh. Talrige nye træk er fremdraget til at belyse økonomiske, sociale og administrative forhold, en side af sagen der ikke tidligere har været ofret saa megen opmærksomhed. I denne sammenhæng er det særlig den nationale og politiske udvikling, der skal betragtes, og jeg skal derfor ikke gaa ind paa de mange enkeltheder, der findes i bindets første kapitler, men begynde med den moderne slesvig-holstenske tankes oprindelse og vækst. Denne proces skildres i det omfang, som værkets plan tillader med karakteristik af Dahlmanns og Lornsens betydning. Den sidste ser prof. Fabricius i følgende perspektiv: »Det første Grundlag for den liberale Slesvig-Holstenisme var hermed lagt. Skulde det lykkes Regeringen at komme den i forkøbet? Og var nogen anden Udviklingslinie mulig? Problemet var at forvandle den dansk-slesvig-holstensk-lauenborgske Helstat fra en enevældig til en konstitutionel Stat. Nu bagefter synes den eneste Løsning at maatte være bleven en Dobbeltstat med Adskillelselinien liggende et Sted i Mellemslesvig. I hver af disse to Halvdele maatte der saa opbygges en Slags Rigsdag med hver sit Sprog og enhver af Halvdelene maatte have sin særlige Administration. Et til Bunds og til Tops gennemført Folkestyre kunde der dog ikke blive Tale om. Centralmagten maatte beholde en betydelig Styrke (et udvidet Statsraad), og over for Omverdenen maatte Helstaten fremtræde som en økonomisk og militær Helhed. Man kan betvivle, at en saadan Løsning vilde have kunnet holde over for den mægtige suggestive Kraft, som først Liberalismen og senere Nationalismen viste efter 1830. Men det er sandsynligt, at et Tilbud fra Regeringen i denne Retning før dette Tidspunkt vilde være bleven modtaget med Glæde baade af Danmarks og af Hertugdømmernes Befolkning. Den danske Regering vilde saa have staaet stærkere over for de Stormløb, som senere fra statsopløsende Side rettedes imod den« (s. 137).

Det er fristende for tanken med kendskab til den senere udvikling at overveje, hvilke muligheder der stod aabne for den danske statsledelse, da nationalitetsbevidstheden og ideen om

folkestyret trængte paa i det danske monarki, som prof. Fabricius her har gjort det; men hovedvanskeligheden laa netop i, at selv det svageste tilløb til folkestyre maatte rejse spørgsmaalet om statens fremtidige territoriale organisation, og paa dette skær strandede alle tilløb. Næppe paa noget tidspunkt har man kunnet finde en delingslinie, der blot nogenlunde kunde tilfredsstille begge parter. Kun enevælden kunde sikre statsdelenes traditionelle samliv. I begyndelsen saa det ud til, at der vilde komme til at staa to synspunkter over for hinanden: det slesvig-holstenske (i den Lornsenske udformning) og saa helstatstanken, som den repræsenteres af regeringen. Men det nationale spørgsmaals rejsning komplicerede problemet.

Der er ingen tvivl om, at den af professor Fabricius skitserede ordning havde repræsenteret een udvej, men der kom netop en saa stærk uvilje imod en administrativ grænse tværs gennem Sønderjylland, fordi man maatte regne med, at den tyske rigshalvdel før eller siden vilde falde fra. Man vilde hellere sikre hele det gamle danske omraade til Ejderen og saa straks afskrive Holsten, derved vilde det danske rige samtidig komme løs af forbindelsen med det tyske forbund, der i det lange løb kunde true landets selvstændighed.

Hurtigt fylkedes derfor det danske folk om Ejderpolitikken, der blev symbolet paa danskernes uafhængighedsvilje. Prof. Fabricius betoner stærkt, at det ikke var kongerigske mænd, men sønderjyder (Hiort Lorenzen og hans venner), der først rejste kravet om Danmark til Ejderen (1840).

Denne paastand kan dog næppe holde stik. Hiort Lorenzens ændrede standpunkttagen finder sted paa en tid, da der var et stærkt røre om sagen. Han var under paavirkning af Orla Lehmann og sandsynligvis ogsaa af jyske stændermedlemmer¹, der med herredsfoged I. P. With i spidsen tænkte paa at fremsætte forslag om, at der skulde gives en fælles forfatning for kongeriget og Slesvig. Offentligt kom dette krav første gang frem i to adresser til Roskilde stænder om skattebevillingsret, henholdsvis fra Maribo og Faaborg². Siden hen roste Fr. Barfod sig af, at han var den første, der havde skrevet om en forfatning for Danmark til Ejderen. Det skete i en artikel i Fædrelandet i Juni 1840, men censor strøg artiklen. Forholdet er da nærmest dette, at P. Hiort Lorenzen bliver overbevist om rigtigheden af de ideer, der er bestemmende for de liberale i kongeriget. For Orla Lehmann var det politisk af vigtighed, at Ejderpolitikken fandt støtte i

¹ Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie II, 269.

² Ibidem, 233.

Sønderjylland, men principielt var det ikke afgørende. Den sønderjyske befolknings tilslutning eller afvisning var ikke bestemmende. Da han den 28. 5. 1842 proklamerede Ejderpolitikken, var hans begrundelse den, at historien, naturen og retten havde sat Danmarks grænse ved Ejderen. I Lehmanns argumentation spillede statsretslige betragtninger en meget stor rolle. Mens han tidligere havde talt om, at Slesvig selv maatte bestemme, om det vilde gaa mod nord eller mod syd, blev parolen fra nu af, at Sønderjylland var Danmarks retmæssige eje, uanset hvordan befolkningen i Sydslesvig saa paa spørgsmaalet. I de nationalliberales opfattelse var Sønderjylland et objekt for Danmarks politik, mens der ikke blev tillagt Slesvigs egen mening nogen større betydning. Erik Henriksen har paa mange maader ret i sin bedømmelse af de ledende nationalliberales forhold til Sønderjylland: »De elskede alle Slesvig, men paa en egen abstrakt Maade, som et nationalt Begreb, ikke som en praktisk Virkelighed. Ikke en eneste af dem gik derover og satte sin Person med Kappe og Krave ind midt i Kampen«¹.

Den statsretslige betragtningsmaade kommer ogsaa frem i Orla Lehmanns tale ved mødet paa Skamlingsbanke (som prof. Fabricius ikke gør ret meget ud af, maaske fordi det har været omtalt saa tit). En karakteristisk passus i Lehmanns tale er følgende: »Den dansk-slesvigske Sag er Danmarks Sag ikke blot, fordi det er dansk Nationalitet og dansk Sprog, man vil udrydde, . . . men ogsaa fordi i statsretslig Henseende, Slesvig er en uadskillelig Del af den danske Stat«, og senere: »men det skal aldrig ske, at der gøres Brud paa den saa dyrt købte, saa omhyggeligt bevogtede europæiske Retstilstand, der atter har stadfæstet Ejderen, som hvad den fra Arilds Tid har været, som Grænsen mellem Danmark og Tyskland — dog skal det aldrig spørges i Historien, at Danmark fejgt forraadte sig selv og skammelige opgav sin gode Ret«.

Lehmann var ikke bange for de store ord. Det er skæbnens ironi, at hans syn paa Danmarks ret voksede sig saa fast i den offentlige mening, at tilbagetoget derved blev ham afskaaret, da han i sommeren 1848 sammen med de øvrige Martsministre blev klar over, at Ejderpolitikken ikke kunde realiseres og Sønderjyllands deling derefter vilde være den mest tilfredsstillende løsning.

Ejderpolitikken blev den danske offentlige menings ledestjerne helt til 1864. For de nationalliberale stod uafhængigheden

¹ Mændene fra 48, 99.

af Tyskland som det væsentligste. De vilde kun afstaa det, Tyskland virkelig kunde gøre krav paa, Holsten, men ikke bygge deres politik paa nationalitetstanken.

Derfor tror jeg, der maa gøres et forbehold, naar prof. Fabricius om vaabenstilstanden 1849—50 siger: »Den nationale Stat havde aabenbart sine Fødselsvanskeligheder, og man kunde spørge sig selv, om ikke de Fordele, som et nationalt Kulturliv betyder, kunde have været erhvervede til noget billigere Pris«. Prof. Fabricius har utvivlsomt ret i, at ønsket om at sikre et nationalt kulturliv spillede en stor rolle. Men konsekvensen af dette ønske maatte være den politik, Madvig var talsmand for, en deling af Sønderjylland. Det statsretslige element i Ejderpolitikken tilslørede for bevidstheden, at den kulturelle og nationale enhed paa langt sigt udgjorde det solideste grundlag for den danske stat.

Over for de nationalliberale i kongeriget stod de liberale slesvig-holstenere, der i mangt og meget var gjort af det samme stof. For dem var Slesvig-Holsten til Kongeaen i nøje forening med Tyskland det politiske maal. De havde ligesaa lidt forstaaelse for nødvendigheden af den nationale afklaring i Sønderjylland som de nationalliberale. Doktrinære stod over for doktrinære.

Der er her gjort relativt mere ud af det storpolitiske spørgsmaal, end dets plads i bogen berettiger til. I fremstillingen danner disse forhold kun baggrunden, mens hovedvægten, som naturligt er, lægges paa udviklingen i selve Sønderjylland.

Prof. Fabricius har bygget videre paa det brede grundlag, der er lagt af P. Lauridsen med værket »Da Sønderjylland vaagnede«. Der er fremdraget adskilligt nyt stof, bl. a. er kniplingskræmmer Jens Wulfs dagbøger benyttet en hel del; gennem dem kommer det gamle helstatsvenlige synspunkt mere frem, end det ellers er almindeligt. Men hovedtrækkene i 1840'ernes historie er klarlagt ved Lauridsens fortjenstfulde arbejde. Dommene over personer og forhold er ikke saa kategoriske som hos Lauridsen, saaledes er karakteristikkerne af Christian VIII og Laurids Skau mere forstaaende og sikkert mere retfærdige.

Den nationale opvaagnen i Sønderjylland er et af de ejendommeligste kapitler i Danmarks historie. En stejl, selvbevidst, gennemgaaende velstillet bondebefolkning, der hidtil har levet sit liv uden større interesse for, hvad der rørte sig uden for sogn eller herred og uden sans for aandeligt liv, bortset maaske fra det, der rørte sig i kirken, vaagnede en skønne dag op til national bevidsthed, erkendte sig selv som et led af det danske folk og tog et politisk arbejde op for at tilvejebringe en nøje tilslutning til Danmarks rige.

Indtil 1842 har den folkelige rejsning et udpræget kulturelt præg, derefter faar den danske bevægelse ved Hjort Lorenzens optræden en mere udpræget politisk karakter. I aktionen for at skaffe opmærksomhed om det danske sprogs ringeagtede stilling mødes Flor og Hjort Lorenzen. Ideen til Hjort Lorenzens danske tale er Flors, og de fleste af sagens aktstykker blev udarbejdet af ham. Naar prof. Fabricius skriver: »Hvad P. Hjort Lorenzen havde tilsigtet med sin danske Tale i Stændersalen blev naaet. Den gav Genlyd overalt, hvor det danske Sprog taltes«, (s. 278) saa tror jeg, at man kan foretage en lille ændring og komme sandheden endnu nærmere: »Hvad Flor havde tilsigtet med Hjort Lorenzens danske tale blev naaet«. Hjort Lorenzen havde ogsaa et maal, som ikke blev naaet, at sprænge kredsen om kongen, vælte det siddende ministeriums tyske medlemmer. Det var ikke langt fra at lykkes; kongen blev faktisk meget vred paa Reventlow-Criminil; men selvom der i J. Reventlow-Criminils udeladelse af ordene »under Danmarks krone« i kongens sidste ord til stænderne var rig anledning til en afskedigelse, vilde kongen vel ikke give Hjort Lorenzen den triumf, at han kunde vælte ministre.

Samarbejdet mellem Flor og Hjort Lorenzen var meget heldigt for den danske sag i vinteren 1842—43; f. eks. er det takkebrev, Flor skrev for Hjort Lorenzen i Jan. 1843 et mesterstykke i politisk journalistik, men i det lange løb kunde disse to desværre ikke gaa i spænd sammen. For Hjort Lorenzen var og blev den frie forfatning det første og vigtigste, for Flor var hovedformaalet at opnaa de bedst mulige vilkaar for dansk sprog og kultur. I den henseende ventede han sig mest af den enevældige konge; i 1846 lod Flor paa Skamlingsbanke Laurids Skau udbringe et leve for kongen, »vor største Anfører til Slesvigs Frelse og Fornyelse«. Flor var klar over, at en forfatning under de daværende forhold ikke kunde komme til at fremme danskheden, thi hvad enten Sønderjylland eller Slesvig-Holsten blev en politisk enhed med egen besluttende folkeforsamling vilde tyskerne faa flertallet, og der var næppe udsigt til, at der foreløbig kunde blive tale om en fælles dansk-slesvigsk forfatning, der vilde give dansk flertal. Det er meget karakteristisk for stillingen, at »Dannevirke« i almindelighed var demokratisk og frisindet; det gjaldt især presse-spørgsmaal og sociale spørgsmaal, men i forfatningsspørgsmaalet holdt bladet sig hele tiden passivt, sikkert efter Flors anvisning. Det var det, der nu og da fik Hjort Lorenzen til at harmes over Dannevirke, som han beskyldte for servilitet. Der var ogsaa en temperamentsforskel mellem de to. Mens Flor gerne vilde være med til at paavirke kongen, ogsaa, om det skulde være, ved at

skræmme ham, kunde han, og for øvrigt ogsaa de nationalliberale, ikke tænke sig at gaa til et brud med ham, hvad Hjort Lorenzen tilsyneladende ikke veg tilbage for i sommeren 1844, saaledes som det meget levende er fremstillet af prof. Fabricius. Uden kongens velvillige støtte kunde der ikke være haab om at bryde embedsmændenes modstand, derfor var Hjort Lorenzens demonstrationspolitik saa farlig.

Hjort Lorenzens død i 1845 indleder en periode, hvor landsdelens skæbne i ringere grad bestemmes af Sønderjyllands indbyggere. København og Kiel blev brændpunkterne, Sønderjylland blev som det hedder i sangen »en kampens pris«. Men selv om tyngdepunktet paa en maade laa uden for landsdelen, har udviklingen her dog den største betydning, fordi den nyvakte danskhed fæstnedes aar for aar, ikke mindst ved begivenhederne 1848—50. Til belysning af Slesvigernes holdning under treaarskrigen har prof. Fabricius fremdraget et meget stort antal petitioner. Rigtignok forekommer samme navne i adresser af modsat indhold. Prof. Fabricius tolker dette forhold (s. 395), som vidnesbyrd om et stemningsomslag, hvad det muligvis ogsaa har været, men man kan godt komme til at tvivle paa petitionernes kildeværdi overhovedet, fordi folk nu engang er ret tilbøjelige til at skrive under paa adresser, naar det blot ikke koster penge.

Det stadige uromoment i tiden mellem krigene var sprogreskripterne. Prof. Fabricius fremhæver stærkt, at ophavsmanden til sprogreskripterne var en sønderjyde, Regensburg. »Ligesom det i 1840 havde været sønderjydske Købmænd, der skabte »Danmark til Ejderen«, var det altsaa 10 Aar senere en Sønderjyde, som formede det skarpeste Konfliktstof mellem dansk og tysk« (s. 413); dette kan ikke bestrides, men i en sjælden grad var der i Danmark enighed om sprogreskripterne og ansvaret maa fordeles paa hele nationen. I bedømmelsen af reskripterne har prof. Fabricius sikkert ret. De virkede efter deres hensigt, hvor der var et sprogligt og politisk grundlag at bygge paa, og mod deres hensigt i de overvejende tysktalende egne.

For danskheden blev det en ulykke, at den sønderjyske lokalforfatning af 1854 blev saa reaktionær, som tilfældet var. Ministeriet haabede at faa støtte fra de velstillede lag, et haab der helt blev gjort til skamme, mens danskheden havde størst tilslutning i de lavere samfundslag. En demokratisk valgret havde givet mulighed for et dansk flertal i den slesvigske stænderforsamling, hvad der vilde have været af uvurderlig betydning over for omverdenen. Da de nationalliberale kom til magten, gjorde de, som prof. Fabricius fremhæver, intet for at faa en ændring gen-

nemført. De lagde hovedvægten paa en dansk-slesvigsk fællesforfatning og mente, at naar først den var gennemført, vilde alt gaa af sig selv. I en mærkeligt ringe grad var den nationalliberale politiks forskellige elementer samordnede til en organisk helhed. Den dristige udenrigspolitik ledsagedes ikke af den dertil svarende nødvendige oprustning, ligesaa lidt som man ved en frisindet indre politik i Sønderjylland søgte at vinde tilhængere for det danske styre, hvor de var at faa, nemlig i de lavere lag. Man forstod ikke tilstrækkeligt, at Danmarks bedste aktiv ud i en usikker fremtid var den størst mulige dansktalende og danskvillende befolkning. Et lille træk, der udmærket illustrerer de nationalliberales holdning over for Slesvig, skal her fremdrages. I 1863 var der tale om at gennemføre en ny valglov for Slesvig, men Hall havde ingen virkelig interesse for sagen, som det fremgaar af et brev fra P. Vedel til A. F. Krieger 8. Juli 1863: »Hall veed ikke ret Sammenhæng med den (valgloven), i alt Fald gider han ikke samle i sin Erindring, hvad der muligvis dog findes derom et eller andet Sted i hans Hoved, thi en Valglov for Slesvig hører allerede til de underordnede Spørgsmaal, der nærmest kun har Krav paa den slesvigske Ministers Opmærksomhed, i alt Fald ikke kan naae op til den Tinde, hvorpaa Conseilspræsidenten troner i sin Storhed«¹.

Prof. Fabricius slutter sit bind med en skildring af krigen i 1864; i overensstemmelse med bogens plan er der ikke lagt særlig megen vægt paa den storpolitiske udvikling, men saa meget mere paa stemningen i selve landsdelen, der belyses meget alsidigt.

Der ligger et meget stort arbejde bag prof. Fabricius' fremstilling, meget nyt stof er fremdraget, og en rolig og nøgtern vurdering præger helhedssynet. For dansk historisk forskning betyder det en væsentlig landvinding.

Mens de foregaaende afsnit af »Sønderjyllands Historie« har været delt mellem medarbejderne i tidsfølge, er bd. V delt efter saglige skel mellem Hans Lund, der har hovedafsnittet om den politiske udvikling, biskop Ammundsen, der har skildret det aandelige liv og dr. Mads Iversen, der behandler de økonomiske forhold. Samtidig er der sket en geografisk indskrænkning, idet der i bd. V faktisk kun er tale om Nordslesvig, mens de foregaaende bind har omfattet hele det gamle hertugdømme (dog er der nogen forskel m. h. t. Frisland, hvis særlige forhold er skildret i bd. I, og i Olriks afsnit af bd. II, men ikke i la Cours afsnit af bd. II;

¹ Danske Magazin, 7. R., III, 145.

frk. Skovgaard har særlige afsnit om Frisland, men Hjelholt og Fabricius ikke). Det er forbundet med store vanskeligheder for en dansk mand at skrive om tyske forhold i Sydslesvig, tilmed da der kun er meget faa forarbejder, men et enkelt kapitel kunde nok være ofret paa i store træk at belyse problemerne.

I aarene 1864—66 skiftede det politiske billede fuldstændig karakter. Mens man indtil da havde regnet med den traditionelle modsætning mellem Ejderpolitikken og Kongeaa-Slesvig-Holstenismen, blev nu modsætningsforholdet mellem de danske Nordslesvigere og den preussiske stat det afgørende. Det slesvigholstenske spørgsmaal, der havde haft Europas opmærksomhed, skrumpede ind til det nordslesvigske, et ret begrænset problem mellem Danmark og Tyskland; men trods dets lidenhed blev det dog aldrig helt taget af tapetet i den store politik; nu og da dukkede det op i verdenspressen; og selv om der ikke ude omkring var meget kendskab til de faktiske forhold, forstod man dog, at der her var et og andet, som ikke var i orden. Det skyldes frem for alt § 5 og den opmærksomhed, der skabtes om den. Denne paragraf blev af uforlignelig betydning baade udad og indad, den gav en tid de danske Sønderjyder en udsigt til virkeliggørelse af deres nationale maal, en udsigt som andre mindretal i Europa ikke kunde regne med.

Biskop Ammundsens afsnit er i meget høj grad samlet om de kirkelige forhold. Det maa indrømmes, at der ikke er nogen stor sønderjysk litteratur at tale om, men skolen kunde godt have fortjent en lidt fyldigere omtale, og man vilde ogsaa gerne ved omtalen af kunsten have haft et afsnit om arkitekturen — paa godt og ondt. Det maa jo erkendes, at bygningerne fra tiden 1864—1914 har sat et stærkt præg paa de sønderjyske byer. De bestræbelser, der udfoldedes af landraad Rogge i Tønder, for indførelse af en bedre byggeskik kunde der ogsaa have været grund til at komme ind paa¹.

Den økonomiske udvikling er skildret alsidigt, men noget haandfast af dr. rer. pol. Mads Iversen. Her er i modsætning til de andre afsnit det officielle tyske materiale udnyttet til bunds.

Der er i national henseende noget vist køligt over fremstillingen. Uden fare for objektiviteten kunde der godt være lagt noget mere vægt paa de danske bestræbelser og sammenhængen med kongeriget. En fuldstændig knivskarp adskillelse mellem økonomi og politik er ikke mulig. Dr. Iversen konstaterer blot, at de fleste danske landboforeninger ikke havde noget med Land-

¹ Raadmand Thorvald Petersen i Tønder har skrevet en artikel om disse bestræbelser i Hejmdal 22. 1. 1942.

brugskammeret at gøre og derfor ikke fik andel i de tyske statsmidler, men forklarer ikke, hvorfor der ikke var nogen forbindelse. De danske landboforeninger stillede sig ikke principielt afvisende over for et samarbejde. I 1896 blev der under C. P. Wolfs ledelse gjort et forsøg paa at faa kontakt med det nyoprettede Landbrugskammer; men fra kammerets side blev der intet gjort for at lette de danske landboforeningers tilslutning, tværtimod krævedes det, at de store danske foreninger skulde underordne sig de smaa lokale tyske, der var blevet gjort til kredslandboforeninger. Kammeret vilde ikke staa i direkte forbindelse med de danske landboforeninger. Efter det møde, hvor denne beslutning blev taget, skrev »Kieler Zeitung«: »Der maa af de foreninger, som vil slutte sig til, kræves, at de bæres af tysk-nationalt sindelag«. Der var altsaa ikke noget at tage fejl af. Disse forhold er fremdraget af Hans Hansen i festskriftet »Fælleslandboforeningen for Nordslesvig« (s. 19 ff.). Det skal til dr. Iversens undskyldning fremhæves, at denne bog først er fremkommet, efter at hans bidrag er skrevet; men paa den anden side maa det nævnes, at kilderne til denne tids historie er forholdsvis lette at fremdrage. Et andet festskrift, der er kommet for nyligt, yder ogsaa bidrag til belysning af Landbrugskammerets fanatiske politiske holdning, det er »Sønderjydsk Mejeriforening 1893—1943«, udarbejdet af Johs. Jensen. Paa mejeribrugets omraade havde der været et vist samarbejde mellem en del nordslesvigske mejerier og Landbrugskammeret, men da den nordslesvigske mejeriforening i 1910 indbød en prof. Wegemann fra Kiel til at tale sammen med konsulent Hegelund fra Ladelund, forbød formanden for Landbrugskammeret, grev Rantzau Rastorff, den tyske professor at tale; det førte til, at talrige danske mejerier brød forbindelsen med Landbrugskammeret og sluttede sig til Nordslesvigske Mejeriforening, der satte medlemstallet op fra 38 til 90¹. Sagligt udrettede de danske foreninger et fortrinligt arbejde; som dr. Iversen nævner, tiltrak »Mejeriforeningen for Nordslesvig« sig i 1914 ved en udstilling i Hannover stor opmærksomhed. Resultatet staar som slutstenen paa arbejdet indtil verdenskrigen og fortjener at nævnes: Blandt de 10 kollektive udstillinger var den nordslesvigske en flot nr. 1. 36 % af udstillerne fik første præmie, mens det slesvig-holstenske landbrugskammer kom som nr. 2 med 21 % første præmier.

Hans Lunds fremstilling er fortrinlig og lettere tilgængelig end de foregaaende afsnit, hvad der maaske til dels skyldes

¹ S. 26 ff. — Ikke som Hans Lund siger s. 246, at 72 foreninger dannede den danske forening ved denne lejlighed.

emnets nærhed i tid. Sammenlignet med M. Mackeprang: Nord-slesvig 1864—1909, den første historiske behandling af perioden, har Hans Lund fremdraget og benyttet et stort brevstof, særlig for de første aartiens vedkommende, mens der tilsyneladende ikke er gjort noget for at fremdrage og benytte en anden stor kildegruppe, nemlig det officielle tyske materiale, hvoraf en del findes i Landsarkivet i Aabenraa. Det maa blive opgaven næste gang denne periode skal behandles ogsaa at inddrage dette materiale. Det skal dog fremhæves, at tyske historikere, hvem det naturligt maatte tilfalde at fremdrage officielt materiale fra de tyske arkiver, næsten helt har ladet tiden 1864—1914 ligge, bortset fra § 5 og optantspørgsmaalet, der nu og da er blevet taget op; desuden findes enkelte bidrag til historien i de første aar efter 1864. Det kan i denne forbindelse nævnes, at der ved det senest fremdragne stof gives en korrektur til den almindelige opfattelse af forskellige spørgsmål. F. eks. har man ment, at det var Frankrigs indflydelse, der var aarsagen til, at § 5 ikke, saaledes som Bismarck vilde, blev slettet i den endelige fredstraktat. Professor Scheel har imidlertid paavist, at Østrig principielt intet havde imod at slette bestemmelsen, hvis det paa andre omraader kunde opnaa fordele; men det vilde Bismarck ikke gaa med til, og § 5 blev derfor staaende¹.

Ligeledes maa man fritage overpræsident Scheel-Plessen for noget af det ansvar, der er lagt paa ham, for den haardhændede fremfærd mod optanterne i slutningen af 1860'erne. En undersøgelse af F. Westmann: »Die Optantenfrage in Nordschleswig«² godtgør, at Scheel-Plessen var tilhænger af en mere maadeholden kurs, mens regeringen i Slesvig og landraaderne ønskede en radikal fremgangsmaade mod optanterne.

For Nordslesvigs vedkommende genoptages efter 1864 traaden fra 1840'erne, derved at det politiske arbejde kom til at ligge i befolkningens egen haand, da de danske embedsmænd, der i tiden mellem krigene havde spillet en ganske stor rolle, forsvandt. I det stille var der sket en modning af kræfter, der nu, ret overraskende for folk i kongeriget, var parat til at tage fat. I 1868 fremhævede Orla Lehmann i et foredrag, hvor godt de danske Sønderjyder havde hævdét sig »skjøndt berøvede deres naturlige Ledere og Ordførere«³.

Særlig fortjenstfuld er skildringen af brydningerne mellem

¹ Scheel: Bismarcks Wille zu Deutschland in den Friedensschlüssen 1866, 233 ff.

² Zeitschrift 1938, 239 ff.

³ Samlede Skrifter IV, 198.

edsaflæggere og edsnægttere i 1880'erne, da den vanskelige overgang fra en ren og skær protestpolitik til et langt mere vidtfavnende politisk, kulturelt og økonomisk arbejde foregik. Da der ikke længere var udsigt til en snarlig virkeliggørelse af genforeningshaabet, viste Sønderjyderne en forbavsende evne til selv at forvalte deres aandelige husholdning. Dette folkeligt kulturelle arbejde, der sikrede de danske Sønderjydere kontakt med dansk aandsliv, er en enestaaende bedrift, naar man tager i betragtning, hvilken modstander man stod over for, og hvilke midler denne modstander havde til sin raadighed.

Om udviklingen i aarene op til 1914 vil der endnu kunne fremdrages meget stof og forhaabentlig vil mange af de mænd, der har været med i dette arbejde, skrive deres erindringer og saaledes berige vor viden.

Der hviler en festlig glans over den brede fremgang, som den sønderjyske danskhed var inde i paa alle omraader i disse aar. Hans Lund sammenfatter sin opfattelse af stillingen i 1914 saaledes: »at Nordslesvigs Danskhed aldrig havde staaet stærkere end nu, ikke alene ved den talmæssige Styrke og de senere Aars erobrende Fremgang, men mest ved den indre Styrke, som den aabenbarede sig i det mangfoldigt forgrenede nationale Arbejde og i en dygtig Ungdoms bevidste Vedgaaen af Arv og Gæld«.

Der er noget paa en gang rigtigt og urigtigt i denne bedømmelse. Der er næppe tvivl om, at den danskhed, der var i 1914, var mere nationalt bevidst end tidligere generationers og i hvert tilfælde bredere forankret i dansk kultur og aandsliv, men den talmæssige styrke var svagere end den havde været, baade absolut og relativt.

Den konklusion, Hans Lund har draget, svarer heller ikke helt til hans præmisser. Den indremissionske bevægelse holdt en del borte fra det nationale arbejde, ligeledes socialdemokratiet, der trods sin lidenhed, alligevel betød en national fare for de danske arbejdere. Principielt holdt socialdemokratiet paa den folkelige selvbestemmelsesret, hvad der særlig kom frem forud for valgene, og denne holdning har vel været medvirkende til, at danske arbejdere fulgte deres naturlige interesser og gik med deres standsfæller i politisk og fagligt arbejde, men uvilkaarligt rettedes derved blikket mod syd. Dertil kom saa alle de mange sløve og ligegyldige.

For den vaagne danskheds vedkommende er der tale om en elite. Den var ganske vist talstærk, men repræsenterede kun et bestemt lag. Det var særlig den højskoleuddannede ungdom, man lagde mærke til. I stigende grad rykkede den frem paa tillidsposterne. Den danske højskole har haft en umaadelig be-

tydning for danskheden i grænselandet. De unge Sønderjyder mødte paa de danske skoler med en egen sindets friskhed; for dem var alt nyt og maatte virke stærkere end paa mange kongerigske elever. Højskolens idealer om et frit folkeligt liv uden statsindgreb og statskontrol fik større glans og dybere glød, naar de var bestemmende for opbygningen af rammerne for en national tilværelse i kamp mod den tyske stat, saaledes som tilfældet var i Sønderjylland. I kongeriget maatte virkningen være svagere, fordi man ikke stod over for en virkelig modstander. Højskolens virkning indskrænkedes ikke alene til de unge, der besøgte den, men spredtes videre gennem forsamlingshuse og møder i hjemmene. Dog maa der gøres det forbehold, at højskolens form særlig passede for landdistrikterne; i købstæderne slog den ikke paa samme maade an. I det hele taget var det her vanskeligere at holde den levende forbindelse med kongeriget vedlige. Der var ved at opstaa en kløft mellem land og by, hvad der i det lange løb kunde blive farligt.

Hans Lund slutter sit afsnit med en skildring af verdenskrig og genforening. Det afgørende, der skete i 1920 var, at Danskerne for første gang i umindelige tider opnaaede overensstemmelse mellem stat og folk. Vel blev der mindretal tilbage paa begge sider den nye grænse; men i store træk naaedes den afklaring, som under gunstigere vilkaar maaske kunde være naaet et halvt-hundrede aar før.

Sønderjyllands Historie er ikke endt ved 1920. Et nyt afsnit modnes i disse aar til historisk behandling. Derfor skal til slut det ønske fremsættes, at redaktionen, nu da krigen er forbi, igen vil træde sammen og drage omsorg for, at der udgives et 6. bind om tiden mellem de to store krige. *Troels Fink.*

Kong Christian VIII.s Dagbøger og Optegnelser. Udgivet af Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie ved Axel Linvald. I. 1799—1814. Kbh. 1943. XVI + 667 Sider. — Axel Linvald: Christian VIII. Den unge Prins 1786—1813. Kbh. 1943, 277 Sider.

Det er en stor Opgave, der er skænket Rigsarkivar Linvald med Christian VIII.s Papirer. Stor baade i Omfang og i det, der skal naas. Rent arbejdsmæssigt er det en betydelig Indsats, der vil kræves. Kongens Tilladelse til at benytte Christian VIII.s i Rigsarkivet bevarede Dagbøger og Papirer blev givet Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie 1929, og først